

Belgische pull-factoren bij politieke vluchtelingen. Een perceptie vanuit de *longue durée*

door

Idesbald GODDEERIS

1. INLEIDING

"Invité par notre honoré président à prendre la parole le premier d'entre mes compatriotes, je croirais mal remplir un devoir impérieux, si je ne commençais par témoigner au nom de tout ce qui porte un cœur polonais, une vive et sincère reconnaissance à la nation belge, et surtout à la noble et généreuse ville de Bruxelles, qui de tout temps est restée fidèle à la sympathie qu'elle a vouée au malheur.

[...]

Citoyens belges, habitants de Bruxelles, puisse ma voix exprimer hautement et à la face du monde, combien le souvenir de cette hospitalité accordée dans des moments difficiles, restera gravé à jamais dans la mémoire de la Pologne."

Konstanty Zaleski
Brussel, november 1840¹

"La Belgique que beaucoup d'entre nous voyait pour la première fois, nous a donnée un grand exemple de solidarité.

Nous savons maintenant qui nous a donné l'hospitalité, un pays des droits démocratiques et de la liberté de la parole, ne voit pas en nous des ennemis, mais des frères dans le malheur.

[...]

Nous te saluons avec joie, O! terre de la Belgique, et nous te donnons nos forces dans ce labeur si dur. Nous savons, que nous ne devons craindre aucun mal de ta part, et pour cette solidarité fraternelle nous te remercions dans notre vieux langage : Bóg zapłać! (Dieu merci)"

Walenty Danielewicz
Brussel, april 1945²

1. Dixième anniversaire de la révolution polonaise du 29 novembre, célébré à Bruxelles dans la salle gothique de l'hotel-de-ville, Bruxelles, s.d. [1840]. Konstanty Zaleski had als

In ditzelfde volume noemt de Gentse historica Liesbeth Van dersteene de Belgische gastvrijheid een mythe. Haar stelling staat haaks op deze twee citaten van Poolse migranten in Brussel. Zowel in 1840 als in 1945 loofden vluchtelingen de Belgische gastvrijheid. Mogen we hen dan niet volgen en aannemen dat België gastvrij was? Kunnen vreemdelingen hierover immers niet beter oordelen dan wie ook?

Uiteraard zou dit een stap te ver gaan. Enerzijds kan zo'n oordeel niet op basis van twee getuigenissen gevormd worden. Anderzijds mogen we niet dezelfde fout maken als deze Polen, die het begrip gastvrijheid op een hele natie plakten. Zo'n generalisatie kan niet anders dan mythologische dimensies aannemen. Toch mogen hun uitspraken ook niet helemaal als subjectief genegeerd worden. Integendeel, zij tonen dat de mythe niet volledig uit de lucht is gegrepen en onder meer steunt op de vreemdeling zelf. Vluchtelingen gaven door hun aanwezigheid en hun woordelijke bevestigingen verdere grond en legitimiteit aan de faam van gastvrijheid.

Hun aanwezigheid wordt evenwel niet met gastvrijheid, maar met attractiviteit verklaard. België bezat en bezit een zekere mate van attractiviteit voor politieke vluchtelingen (hoewel die niet altijd even groot was).³ Waarop deze attractiviteit gebaseerd was, wat met andere woorden de Belgische pull-factoren bij vluchtelingen zijn, wordt in dit opstel onderzocht. Ik probeer m.a.w. de essentie in te vullen die de gastvrijheid-mythe steeds heeft ge-

kapitein deelgenomen aan de Poolse novemberopstand van 1830-1831 tegen Rusland en was na de nederlaag samen met ca. 8 000 landgenoten naar Frankrijk gevlucht. Na een verblijf van enkele maanden in een Franse gevangenis verhuisde hij in 1835 naar Brussel. In 1848 keerde hij definitief terug naar Frankrijk.

2. *Kronika Polska - Chronique Polonaise. Niezależny dziennik demokratyczny - Journal démocratique indépendant*, Brussel, 400/1 (22.4.1945), 1. Walenty Danielewicz had tijdens de Tweede Wereldoorlog dit blad uitgegeven in Polen (eerst in Łódź, nadien in Warschau). Na de opstand van Warschau (augustus 1944) werd hij naar Duitsland gedeporteerd, waar hij in 1945 door de Engelsen werd bevrijd. Hij trok naar België en zette zijn uitgeversactiviteiten verder, ditmaal tegen de Sovjetrussische bezetter van zijn vaderland. Niet lang daarna verdwijnt hij uit ons zicht; mogelijk emigreerde hij verder overzee.

3. De mate van die attractiviteit aanduiden is onmogelijk. Wel kan men ze bij benadering achterhalen door comparatief te werken. Uit de reconstructie van Poolse migratiebewegingen tussen België en Frankrijk respectievelijk Engeland, en uit de analyse van ego-documenten en pers van de Poolse vluchtelingen, heb ik kunnen afleiden dat België in de periode 1831-1846 minder attractief was dan Frankrijk, maar zeker attractiever dan Engeland. Zie Idesbald GODDEERIS, "Belgique - Terre d'Accueil. Perceptie en attractiviteit van België als gastland bij Poolse politieke migranten (1831-1846)", in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXIX/3-4 (1999), 261-314, waar overigens verscheidene stellingen van deze bijdrage uitgebreider behandeld worden. Anderzijds bevat dit opstel ook enkele nieuwe gedachten en zoomt het verder uit op de thematiek.

voed, uiteraard zonder haar constructivistisch karakter te willen ontkennen.

Uiteraard waren er vele specifieke redenen die een vluchteling naar België konden leiden. Die allemaal bepalen is niet mijn bedoeling en trouwens onmogelijk – factoren als toeval speelden vaak ook een rol. Ik wil alleen enkele algemene vaststellingen formuleren, en opteerde daarom voor een zo breed mogelijk vertrekpunt. In de ruimte wil ik me niet beperken tot de vluchtelingen van één natie. Hoewel mijn conclusies gegroeid zijn uit het bronnenonderzoek van Poolse vluchtelingen in België, lijken zij niet tegengesproken, en op vele plaatsen zelfs bevestigd te worden door literatuurstudies over andere vluchtelingengroepen.⁴ In de tijd wil ik de problematiek benaderen vanuit de *longue durée* van de laatste twee eeuwen.⁵ Hoewel de decennia vlak na 1830 mijn grootste aandacht krijgen gezien hun cruciaal belang in de vorming van de Belgische identiteit en specifiek de gastvrijheidsmythe, bekijk ik ook latere periodes. Het lange-termijnperspectief is immers methodologisch bijzonder handig voor de nuancering van een belangrijke steunpijler van de Belgische gastvrijheidsmythe, met name de progressieve grondwet van 1831 en het daaruit voortvloeiende liberale stelsel. Inderdaad vindt er vaak een extrapolatie plaats, en wordt de gastvrijheid meestal verklaard door de liberale grondwet of de vrijheid *tout court*.

Dit opstel bestaat uit twee delen. Eerst ga ik na in welke mate de (faam van) Belgische gastvrijheid, vrijheid en liberale sfeer en beleid voor vluchtelingen een motivatie vormden om zich in België te vestigen. In een tweede fase probeer ik enkele andere pull-factoren te definiëren.

4. Ik concentreer me inderdaad op politieke vluchtelingen, en niet op economische migranten. Enerzijds werden deze laatsten vaak in hun thuisland gerecruteerd door Belgische commissies, en was de keuze van hun gastland dus niet helemaal subjectief. Anderzijds wordt de gastvrijheidsmythe vooral gevoed door politieke vluchtelingen, of specifieker nog door vluchtelingen die in de emigratie oppositie voerden tegen het regime in hun vaderland (waarvoor ik hier – niet helemaal conventioneel – de term balling gebruik).

5. De pull-factoren die hier genoemd zullen worden, zijn zeker ook van toepassing op de vluchtelingen in de Hollandse periode (1815-1830). Over de attractiviteit van de Zuidelijke Nederlanden vóór 1815 wil ik me hier echter niet uitspreken (zie hierover b.v. Bruno BERNARD, "De 17de en 18de eeuw: een beperkte gastvrijheid", in: Anne MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, 1993, 85-99). Uiteraard had Fernand Braudel, de Franse historicus uit de Annales-school, met de *longue durée* (de term die ik in mijn titel gebruik) een langere periode dan twee eeuwen voor ogen. Niettemin is zijn term bij onderzoek naar b.v. het vluchtelingenprobleem zeker van toepassing op de Nieuwste Tijd alleen. Als er ondanks de enorme acceleratie van de tijd en de bijzonder snel wisselende omstandigheden gemeenschappelijke verklaringen gevonden kunnen worden, mag men spreken van een *histoire de longue durée*.

2. BELGISCHE GASTVRIJHEID, VRIJHEID EN LIBERAAL BELEID?

De liberale grondwet en het klimaat van vrijheid in het jonge België gelden anno 2000 nog steeds als de belangrijkste verklaring voor zijn attractiviteit bij politieke vluchtelingen. In december 2000 schreef Hubert van Humbeeck in een Knack-redactioneel artikel naar aanleiding van de vluchtelingenproblematiek over :

*“de manier waarop het kleine België, met zijn grondwettelijke vrijheden, in het midden van de negentiende eeuw een vrijhaven was voor mensen die elders werden vervolgd”.*⁶

In de catalogus die enkele maanden eerder was verschenen bij de tentoonstelling *Brussel : kruispunt van culturen*, lezen we van de hand van Claire Billen (ULB) :

*“Door de extreme openheid die ten grondslag lag aan de tekst van de grondwet, leek het wel alsof de jonge Belgische staat een paradijs was voor al wie wegens zijn radicale of non-conformistische overtuigingen uit zijn land werd gezet of voor wie behoefte had aan politieke reflectie en daarom even afstand wilde nemen van de al te harde realiteit. De aantrekkingskracht van België werd wellicht nog groter toen in 1833 een wetsartikel werd goedgekeurd dat uitlevering voor een politiek misdrijf onmogelijk maakte.”*⁷

Er zijn evenwel fundamentele bezwaren om de grondwet als voornaamste pull-factor naar voor te schuiven. Ik behandel er drie. Ten eerste werd het liberale klimaat vertroebeld door een restrictief vreemdelingenbeleid. Ten tweede noemden Poolse vluchtelingen – tussen 1830 en 1870 één van de belangrijkste ballingengroepen in België – de liberale grondwet nooit hun expliciete motivatie om naar België te komen. En ten derde genoot België ook op andere momenten dan onder zijn liberaal stelsel een even duidelijke attractiviteit.

Recent onderzoek heeft aangetoond dat de liberale grondwet al zeer vroeg na de Belgische onafhankelijkheid overstemd werd door een streng vluchtelingenbeleid. In het begin overheerste er misschien nog een samenhangsgevoel met andere vrijheidsstrijders. Enkele honderden Portugese *constitucionalistas* die in de lente van 1829 in Brugge waren beland, kregen op 1 januari 1831

6. Hubert VAN HUMBEECK, “Van de redactie”, in : *Knack*, 6.12.2000, 3.

7. Claire BILLEN, “Kruispunt van culturen”, in : Robert HOOZEE (ed.), *Brussel. Kruispunt van culturen*, Antwerpen, 2000, 24. Op andere plaatsen is Billen genuanceerder, en verscheidene pull-factoren die verder aan bod komen, worden ook bij haar vermeld.

20 000 gulden van de nieuwe machthebbers.⁸ Tijdens de Poolse novemberopstand tegen de Russen en de daaropvolgende Poolse emigratie ging er een golf van polonofilie door de hoofdstad.⁹ Deze solidariteit ruimde echter al snel plaats voor nuchterheid. Toen Parijs in april 1833 een nieuwe vreemdelingenwet goedkeurde, reageerde de Belgische overheid door de eerste uit Frankrijk gezette Poolse vluchtelingen in depots in de provincie te plaatsen.¹⁰ In oktober 1833 werd de uitlevering van vreemdelingen omwille van politieke misdrijven verboden, maar nog geen twee jaar later keurde het parlement een andere wet goed, die toestond dat buitenlanders het land konden uitgewezen worden als zij in België de openbare orde verstoorden.¹¹ In feite liep de wetgever achter op de feiten, want al na de rellen in april 1834 waren 25 vreemdelingen het land uitgezet.¹²

Deze voorbeelden maken duidelijk dat België al vrij snel na zijn onafhankelijkheid een restrictief vreemdelingenbeleid voerde. De jaren na 1835 kwam daar geen verandering in. België liet vluchtelingen toe op voorwaarde dat ze zich strict van elke politieke activiteit zouden onthouden.¹³ Uiteraard bleven verscheidene vluchtelingen zich nog politiek engageren, maar uitzetting hing

8. Liesbeth VANDERSTEENE, "Met gemengde gevoelens. De houding tegenover politieke vluchtelingen vóór, tijdens en vlak na de Belgische revolutie. Portugese vluchtelingen in Brugge", in: Jan ART en Luc FRANÇOIS (eds.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*, Gent, 1999, 845 e.v. Zie ook Eduard TRIPS, "Portugese bannelingen in Brugge en Oostende (1829)", in: *Biekorf*, XCIV (1994), 133-141.

9. Liesbeth VANDERSTEENE, "Polonofilie, nationalisme en nationale identiteit: Belgische reacties op de eerste Poolse vluchtelingen van de 'Grote Emigratie' (1831-1832)", in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXX/1-2 (2000), 49-130.

10. Idesbald GODDEERIS, "The First Years of Belgian Alien Policy: Decentralization Measures and Government Relief for Polish Refugees in the 1830s", in: *The Polish Review*, XLV/1 (2000), 69-71 en 92-96.

11. Liesbeth VANDERSTEENE en Pieter SCHIEPERS, "Natievorming, nationalisme en vreemdelingen. Beeldvorming rond vreemdelingen en Belgen in de Kamerdiscussies over de eerste Belgische vreemdelingenwet", in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XV/1-2 (1994-1995), 31-78 en Liesbeth VANDERSTEENE, "Het uitleveringsrecht en de bescherming van politieke vluchtelingen in het negentiende-eeuwse West-Europa, met bijzondere aandacht voor Nederland en België", in: *Pro Memoria*, II/2 (2000), 261-263. Beide wetten bestonden naast elkaar: uitlevering (aan de autoriteiten van de staat waarvan de uitgeleverde vluchteling het burgerschap bezit) is niet hetzelfde als uitwijzing (aan de grens van België, vaak met Frankrijk of Engeland).

12. Gita DENECKERE, "De plundering van de orangistische adel in april 1834. De complottheorie voorbij", in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXVI/3-4 (1996), 29-63. Over de geëxpulseerde Polen: Idesbald GODDEERIS, *De Poolse Wielka Emigracja in België (1831-1846/8)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Leuven, 1997, 54-55.

13. Anne MORELLI, "Belgique, terre d'accueil? Rejet et accueil des exilés politiques en Belgique de 1830 à nos jours", in: *L'émigration politique en Europe aux XIXe et XXe siècles. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome 3-5 mars 1988)*, Rome, 1991, 119.

steeds als het zwaard van Damocles boven hun hoofd. Het kruim van negentiende-eeuwse ballingen dat 'genoten heeft van de Belgische gastvrijheid', heeft dan ook maar kort in België gewoond: Karl Marx drie jaar (1845-1848), Michail Bakoenin twee maal enkele maanden (van maart tot juli 1844 en van december 1847 tot zijn vrijwillig vertrek naar Parijs in februari 1848), Victor Hugo één jaar (1851-1852 en opnieuw kort in 1871) en Pierre-Joseph Proudhon vier jaar (van 1858 tot zijn amnestie in 1862). Uiteraard vormen deze vier namen slechts het topje van de ijsberg aan negentiende-eeuwse vluchtelingen in België en zijn ze allesbehalve representatief. Ik val hier echter alleen de mythemaker even aan met zijn eigen wapen, nl. een pantheon waarnaar hij altijd verwijst om de Belgische gastvrijheid te illustreren. Dat hij vaak maar halve waarheden vertelt, toont het geval Giuseppe Mazzini. Hoewel Mazzini in België "*ne fit que de fugitives apparitions*"¹⁴, herinnert een herdenkingsplaat op de Anspachlaan ons aan zijn verblijf en mutatis mutandis ook aan het gastvrije en Europese karakter van Brussel.¹⁵

Het restrictieve vreemdelingenbeleid stond dus haaks op de liberale grondwet. Deze vaststelling vormt echter nog geen weerlegging van de attractiviteit van België. Het voorbeeld van de buurlanden bewijst immers dat de attractiviteit van een gastland niet recht evenredig was met de mate van liberalisme. Frankrijk trad over het algemeen restrictief op tegenover vluchtelingen. Engeland daarentegen heeft tussen 1823 en 1906 geen enkele vluchteling geweigerd of het land uitgewezen. Toch waren veel meer vluchtelingen geneigd om zich in de julimonarchie te vestigen, en staken de meesten pas onder dwang (b.v. na een expulsie uit Frankrijk of België) het Kanaal over. Een streng vluchtelingenbeleid, waartoe Parijs dus gezien de aantrekkingskracht in zekere zin gedwongen was (terwijl Londen zich meer tolerantie kon veroorloven omdat weinigen naar Engeland wilden verhuizen), deed de attractiviteit dus maar in geringe mate afnemen.¹⁶

14. R.O.J. VAN NUFFEL, "Présence de Mazzini en Europe Occidentale : Angleterre, Allemagne, Belgique", in: *Bulletin du CIRI (Centre Interdisciplinaire de Recherches sur l'Italie)*, I (1.1974), 36.

15. Met name aan huisnummer 30, op de hoek met de Grétry-sstraat. De tekst, grotendeels in drie talen (Italiaans, Frans en Nederlands), gaat als volgt: "*nel 1854 : Giuseppe Mazzini, Vader van het moderne Italië, voorloper van het verenigd Europa, heeft, als balling, op deze plaats, voorheen het hotel de Suède, gewoond. L'associazione G. Mazzini pose il 20. ottobre 1995*". Zulke herdenkingsplaten vindt men o.a. ook in de Hertogstraat (Byron), de Spoorwegmakerstraat 58 (Lelewel) en de Grote Markt 26 (Hugo).

16. Zie hierover uitgebreid GODDEERIS, "Belgique - Terre d'Accueil", met verwijzingen naar verdere literatuur.

Wil dat dan zeggen dat vluchtelingen zich ondanks de Belgische restrictiviteit lieten leiden door de faam van liberalisme?

Wat de Polen betreft zien we dit in hun bronnen nergens expliciet bevestigd,¹⁷ en dit vormt dus een tweede weerlegging van het feit dat de Belgische constitutie de voornaamste pull-factor zou zijn. Het is wel juist dat de grondwet en de daarmee geassocieerde Belgische vrijheid, solidariteit en gastvrijheid de vluchteling niet onbekend waren. Ze vormden echter nooit een uitdrukkelijke motivatie om naar België te komen, en kwamen alleen in andere contexten ter sprake. De citaten in het begin kunnen b.v. als pathetische, romantische odes aan het gastland geklasseerd worden. Andere verwijzingen naar de Belgische gastvrijheid vonden plaats in het discours van de radicalen. Poolse, Belgische en andere democraten noemden gastvrijheid in één adem met gelijkheid en vrijheid en plaatsten deze deugden tegenover autocratie en despotisme. Zij kenden gastvrijheid echter niet alleen aan België toe. Asiel verlenen was eigen aan alle tegenstanders van de restauratie: op de eerste plaats de vrije naties, maar in feite alle volkeren, ook degene die onderdrukt werden en daarom hun solidariteit niet konden uiten. Overigens is het interessant op te merken dat België niet het enige land is dat zichzelf gastvrij noemt, al wordt dit uiteraard niet uitsluitend door de image-building van de radicalen verklaard. Terwijl in onze oren alleen het concept *Belgique – Terre d'Accueil* vertrouwd klinkt, schrijven ze nog in de jaren 1990 in Frankrijk boeken als "*France, terre d'exil*" en wordt ook in Zwitserland het concept "*La Suisse une terre d'accueil*" in vraag gesteld.¹⁸ Een vergelijkend onderzoek over de vraag of ook deze landen zich een mythe van gastvrijheid aanmaten, zou zeker tot nieuwe inzichten leiden over de 'Belgische' gastvrijheid.

Een derde, en misschien wel belangrijkste kritiek op het liberale stelsel als voornaamste aantrekkingspool, is dat België ook attractief was op andere momenten dan tijdens de eerste decennia na de onafhankelijkheid, de periode dus dat de Belgische grondwet in liberalisme uitstak boven andere constituties. In de bijdrage van L. Vandersteene wordt de attractiviteit van de Zuidelijke Nederlanden in de Hollandse periode al aangestipt. Concentreren wij ons dus op enkele voorbeelden uit de twintigste eeuw.

17. Op één, gemakkelijk te verklaren uitzondering na; zie GODDEERIS, "Belgique - Terre d'Accueil", 291.

18. Yves MEAUDRE, *France, terre d'exil*, Paris, 1989 en Gérard ARLETTAZ, "La Suisse une terre d'accueil en question. L'importance de la première Guerre mondiale", in: *L'émigration politique en Europe aux XIXe et XXe siècles*, 139-159.

Rond de eeuwwisseling was Brussel een van de centra van de groep rond Ahmet Riza Bey (de latere Jonge Turken), die er o.m. het blad *Mesveret* uitgaf.¹⁹ In het interbellum was het "*piccolo Belgio ospitale*" voor de Italiaanse emigratie "*après Paris, l'un des lieux les plus importants de l'exil anti-fasciste.*"²⁰ Ook de Russische witte emigratie was toen vrij goed vertegenwoordigd in België.²¹ In 1933 was België een van de gastlanden voor Duitse vluchtelingen uit het Derde Rijk.²² Na de oorlog waren Poolse anti-communisten er zo actief dat er in de *Drapeau Rouge* artikels verschenen als *Bruxelles, deviendrait-elle la capitale de la réaction polonaise?* en *Bruxelles, centre international de ralliement des fascistes polonais ... et autres.*²³ Ook sommige Spaanse republikeinen vonden tijdens het Franco-regime toevlucht in België.²⁴ Zelfs in 1999, na de arrestatie van de Koerdische leider Öcalan, kwam België nog in het nieuws omdat Koerdische ballingen er ageerden en vanuit Denderleeuw via de tv-zender Med-TV hun landgenoten over heel Europa bereikten.²⁵ Anderhalf jaar later haalde Ankara uit naar België omdat de Turkse gevangenisop-

19. Maar achteraf wel moesten uitwijken; zie o.a. Jan ROMEIN, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, Amsterdam, 1976, 91-92 en Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken (Brussel), Classement B, dossier 91.

20. MORELLI, "Belgique, terre d'accueil?", 122-123.

21. Hierover wordt momenteel grondig onderzoek gedaan door Wim Coudenys. Zie o.a. zijn studie *Onedelachtbaren! Het weerspannige leven van Ivan Nazjivin, Rus, schrijver en emigrant*, Antwerpen, 1999, en zijn bijdrage in dit volume.

22. Al sprong het zeker niet uit in attractiviteit of 'gastvrijheid'. Vóór oktober 1933 vluchtten 30 000 tot 40 000 Duitsers naar Frankrijk, 6 000 tot 8 000 naar Nederland en 7 500 tot 8 500 naar België. Parijs en Amsterdam groeiden tot grotere centra uit dan Brussel; Amsterdam vooral doordat de uitgeverijen Allert de Lange en Querido beide een afdeling Duitse literatuur hebben gesticht. Zie José GOTOVITCH, "De Duitse emigratie in België: enkele punten en merktekens", in: *Deutsche Exilliteratur (1933-1945)*, Brussel, 1983, 9-17 en Ursula LANGKAU-ALEX, "Belgien", in: Claus-Dieter KROHN e.a. (eds.), *Handbuch der deutschsprachigen Emigration, 1933-1945*, Hamburg, 1998, 168-173.

23. *Drapeau Rouge*, 9.4.1946 en 21.11.1946 (beide artikels van Jean Blume). Het belang van België als "een van de meest levendige centra van de Poolse emigratie in Europa" ("*jednym z najruchliwszych ośrodków wychodźstwa polskiego w Europie*") wordt onderschreven door Poolse historici (b.v. Andrzej KŁOSSOWSKI, "Polskie firmy wydawnicze i księgarskie w Belgii po II wojnie światowej", in: *Księgarz*, XXVIII/1 (1984), 22-27 (citaat blz. 23)), maar zal genuanceerd worden in mijn proefschrift.

24. Maria-José SANCHEZ, "De Spanjaarden in België in de 20ste eeuw", in: Anne MORELLI, *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, 1993, 268-270. Over deze republikeinse ballingschap wordt momenteel een verhandeling geschreven aan de K.U.Leuven door J. Lelieur. Zie ook b.v. Geneviève DREYFUS-ARMAND, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*, Paris, 1999.

25. Med-TV kreeg in februari 1999 wel de waarschuwing dat het, n.a.v. de arrestatie van Öcalan, niet tot geweld mocht oproepen. Zie o.a. ook *Knack*, 5.1.2000, 98-102. Over de Koerdische migratie in België schrijft M. Apers momenteel een verhandeling aan de K.U.Leuven.

standen gecoördineerd zouden zijn door leiders van de extreem linkse DHKP-C, die in België onderdak vonden.²⁶ Ook in de twintigste eeuw blijkt België dus voor uiteenlopende vluchtelingengroepen een populaire bestemming. Dat deze attractiviteit niets te maken heeft met gastvrijheid of liberalisme, hoeft geen betoog.

Hierbij dient opgemerkt te worden dat België voor geen van deze groepen het belangrijkste gastland was. Spanjaarden verbleven vooral in Frankrijk en Mexico, Polen in Frankrijk, Engeland en de VS, en Koerden in Italië en Duitsland. Bovendien waren ballingen van vele andere nationaliteiten, b.v. Latijns-Amerikaanse en Afrikaanse vertegenwoordigers van post-koloniale bevrijdingsbewegingen, bijna of helemaal niet actief in België (uitgezonderd, om evidente redenen, de ballingen uit Kongo). Ook dat vormt een belangrijke nuancering van de zogenaamde grote Belgische gastvrijheid (én attractiviteit), die overigens ook geldt voor de negentiende eeuw, toen België evenmin een toevluchtsoord was voor kwantitatief grote groepen. Terwijl er vanaf pakweg 1835 in Frankrijk ongeveer vijfduizend en in Engeland zo'n zeshonderd Poolse vluchtelingen leefden, woonden er in België slechts een honderdtal. Verscheidene vluchtelingengroepen, b.v. Hongaren na 1849 of Oost-Europese socialisten op het einde van de negentiende eeuw, verbleven amper of zelfs niet in België en ageerden vooral vanuit Engeland en Zwitserland.²⁷

3. ANDERE PULL-FACTOREN

Toch toont de – daarom niet permanente – aanwezigheid van andere groepen dat België zowel in de negentiende als in de twintigste eeuw een zekere (maar daarom niet steeds dezelfde) mate van attractiviteit genoot bij politiek actieve vluchtelingen. Deze attractiviteit wordt echter niet verklaard door een traditie van gastvrijheid, een zin voor vrijheid of een ontvankelijkheid voor het vreemde, die de Belgische natie eigen zou geweest zijn. Er liggen andere factoren aan de grondslag. Ik breng ze onder in

26. *De Standaard*, 26.12.2000, 3.

27. Al bleef België onder hen ook niet helemaal onbekend. Over Russische socialisten in België, zie b.v.: Vladimir RONIN, *Antwerpen en zijn "Russen". Onderdanen van de tsaar, 1814-1914*, Gent, 1993, 323-350; B. DANDOIS, "Lenin in België", in: *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, VI/1 (1970), 61-68.

twee categorieën : geografische (of geo-culturele) en economische.

3.1. *Geografische pull-factoren*

De geografische ligging is een zeer belangrijke verklaring voor de attractiviteit van België – de Europalia-titel *Kruispunt van culturen* is daarom zeker geen slechte keuze. België lag midden in Europa, vlakbij andere asiellanden als Engeland en Frankrijk en niet zo heel ver van landen die veel vluchtelingen leverden, zoals enkele Centraal- en Oost-Europese staten. Om die reden was het niet alleen een belangrijk transitland, maar ook een definitieve verblijfplaats voor vluchtelingen. In de negentiende eeuw, toen de communicatie nog niet zo vlot verliep, was zo'n centrale ligging immers van groot belang. Engeland, en zeker de VS, lagen psychologisch al te ver voor ballingenactie. In 1833 schreef de Poolse democratische voorman Joachim Lelewel dat hij zich in Engeland een "volkomen kluzenaar" zou voelen.²⁸ Amerika werd door zijn landgenoten betiteld als "the last thought to cross a Pole's mind. America is the last hope of Poland."²⁹

Ook in de twintigste eeuw bepaalde België's ligging mee zijn attractiviteit. Vanaf 1945 stroomden tienduizenden ontheemden uit de Duitse kampen naar het Westen, en België lag vaak op hun weg. Organisaties die vluchtelingen in meerdere gastlanden overkoepelden, kozen Brussel wegens zijn centrale ligging uit om er hun zetel te vestigen en er internationale conferenties te organiseren : wat de Polen betreft b.v. de *Vereniging van de Poolse oorlogsemigratie*³⁰ en de *Vereniging van Poolse Studenten in het Buitenland*³¹. Ook in de jaren 1980 werd het coördinatiebureau in het Westen van de vakbond *Solidarność* in Brussel gevestigd om zijn ligging tussen andere filialen als Washington, Parijs en

28. Joachim LELEWEL, *Listy Emigracyjne. Wydała i wstępem poprzedziła Helena Więckowska*, I (Kraków, 1948) - V + index (Wrocław-Kraków, 1956), V 50 (27.7.1833) : "będę kompletnym pustelnikiem".

29. Bogdan GRZEŁOŃSKI, *Poles in the United States of America. 1776-1865*, Warsaw, 1976, 118 citeert uit de *Pielgrzym Polski* (een migrantenblad dat in Parijs verscheen) van 1833.

30. De eerste congressen van de *Zjednoczenie Polskiego Uchodźstwa Wojennego* vonden plaats in Brussel in maart en september 1946 (zie The Polish Institute and Sikorski Museum (Londen), Archief Ministerie van Defensie van de Poolse ballingenregering, I.XII.66/12). Vanaf oktober 1947 verscheen in Brussel de periodiek *Wiadomości prasowe ZPUW*. In juli 1948 verhuisden het blad en de zetel naar een nieuw gebouw in Parijs (zie nummer 21 van 13.7.1948).

31. *Zjazd Zrzeszenia Studentów Polskich Zagranicą*. Zie b.v. *Orzeł Biały* van 9.10.1948 en *Wiadomości prasowe ZPUW*, 24 (20.9.1948), 6.

Stockholm. Al speelden hier ook andere redenen mee, op de eerste plaats de aanwezigheid van de zetels van de internationale vakbonden IVVV en WVA – de laatste werd op dat moment overigens geleid door Jan Kuřakowski, die na de Tweede Wereldoorlog als adolescent in België was terechtgekomen en er in de christelijke syndicale beweging carrière had gemaakt.³²

Een zeer belangrijk aspect van de geografische ligging van België – zeker in de negentiende eeuw – was de nabijheid bij Frankrijk, en dit om verscheidene redenen. Ten eerste was de Franse politieke geschiedenis in de negentiende eeuw zeer woelig, en bracht een nieuw bewind vaak ook een nieuwe vluchtelingenstroom op gang: monarchisten na 1789,³³ republikeinen en bonapartisten onder de Restauratie, legitimisten onder de Julimonarchie, antibonapartisten onder het Tweede Keizerrijk, communards en boulangisten onder de Derde Republiek, religieuzen na de afschaffing van het Concordaat in 1905, ...³⁴ Veel van deze vluchtelingen kwamen, al dan niet in eerste instantie, in het nabije België terecht. Vanuit Frans oogpunt was België zeker niet het enige belangrijke gastland – vele vluchtelingen vestigden zich b.v. ook in Zwitserland of Engeland. Vanuit Belgisch perspectief, dus van alle vluchtelingen die naar België trokken, vormden de Franse vluchtelingen wel de grootste, meest regelmatige en ook intellectueel belangrijkste groepen. De negentiende-eeuwse Franse bal-

32. Aan de Poolse activiteiten in België tussen 1982 en 1989 wordt in mijn proefschrift een apart hoofdstuk besteed.

33. Charles Vicomte TERLINDEN, "Bruxelles, première étape de l'émigration 1789-1792", in: *Revue Générale Belge*, 1971/9, 33-42, geeft talrijke voorbeelden van aristocraten, burgers, magistraten en grootgrondbezitters die vanuit Frankrijk naar België vluchtten, maar er zich niet noodzakelijk voor langere tijd vestigden. Tijdens de *Cent-jours*, na Napoleons terugkeer uit Elba, verbleven Lodewijk XVIII en zijn entourage (waaronder Chateaubriand) in Gent. Zie b.v. Th. FLEISCHMANN, *Le roi de Gand, Louis XVIII, et les émigrés français à Gand pendant les cent jours*, Bruxelles, 1953 en J.-P. HAESAERT, "Louis XVIII à Gand en 1815", in: *Revue du Nord*, XLIX (1967), 521-533. Verder ook nog o.a. P. DUVIVIER, *L'exil du Comte Merlin aux Pays-Bas, 1815-1830*, Bruxelles, 1911; X. MAEGHT, "Un journal d'émigré en 1792", in: *Revue du Nord*, XLIX (1967), 307-326 en J. DE LAUNOIS "Barbe van Mons et les réfugiés politiques français à Bruxelles en 1815", in: *Cahiers Bruxellois*, VIII/2 (1963), 120-137.

34. Uiteraard waren niet al deze migratiegolven even groot. Evenmin zijn zij alle even grondig onderzocht, en bovendien zijn veel publicaties al sterk verouderd. Enkele belangrijke titels: G. DOUTREPONT, *Les proscrits du coup d'état du deux-décembre 1851 en Belgique*, Brussel, 1938; L. BERTRAND, *Histoire de la démocratie et du socialisme en Belgique depuis 1830*, Bruxelles, 1907; F. SARTORIUS & J.-L. DE PAEPE, "Notes biographiques sur les proscrits de la Commune de réfugiés dans les provinces wallonnes de Belgique. 1871-1880", in: *La Vie Wallonne*, XLIV (1970), 130-142; en F. SARTORIUS & J.-L. DE PAEPE, "Les communards en exil. État de la proscription communaliste à Bruxelles et dans les faubourgs 1871-1880", in: *Cahiers Bruxellois*, XV-XVI/1-2 (1970-1971), 25-179.

lingen zijn zelfs in grote mate verantwoordelijk voor de misschien wel overdreven mate van attractiviteit die wij ons land toebedelen.

Ten tweede hadden ook niet-Franse vluchtelingen in België vaak eerst een tijd in Frankrijk verbleven. De meeste Poolse vluchtelingen kwamen niet vanuit Polen, maar na een verblijf in Frankrijk in België terecht.³⁵ Illustere ballingen in België van andere nationaliteiten waren vaak uit Frankrijk geëxpulseerd: Vincenzo Gioberti in 1834, Karl Marx in 1846, Michail Bakoenin in 1847. Ook wat niet-Franse ballingen betreft kan men dus stellen dat België zijn attractiviteit voor een deel aan zijn nabuurschap met Frankrijk te danken heeft. Dat brengt ons bij twee nieuwe vragen: waarom was Frankrijk zo attractief en wat maakte van België zijn surrogaat?

Dat Frankrijk in de negentiende eeuw ondanks zijn restrictief vluchtelingenbeleid het meest attractieve asielland was, komt in grote mate door de revolutionaire traditie en uitstraling die het zich sinds 1789 had opgebouwd en in 1830 nog eens had bevestigd. De Duitse historicus H. Reiter heeft het in die context over "*die Stelle Frankreichs, auf das sich bisher die Hoffnungen der revolutionären Kräfte auf entscheidende Unterstützung einer deutschen Revolution richteten.*"³⁶ Een andere reden is zijn culturele dominantie. De Franse taal was de *lingua franca* van Europa, en weinig vluchtelingen waren vertrouwd met het Engels. Mensen die gedwongen waren zich in de Verenigde Staten of Engeland te vestigen, moesten ofwel eerst de taal leren, ofwel naar de Kanaaleilanden verhuizen – in de jaren 1850 vormden Jersey en Guernsey na Londen de tweede grootste vluchtelingenkolonie van Groot-Brittannië.

België genoot voor een deel mee van deze Franse zuigkracht: vluchtelingen die uit Frankrijk werden gepusht om een reden die zowel politiek als financieel, sociaal of relationeel kon zijn, trokken gemakkelijk naar de noorderbuur. Brussel was immers ook overwegend Franstalig, en lag slechts 300 km van Parijs verwijderd. De atmosfeer van de Franse hoofdstad was er nog goed voelbaar. Velen beschouwden België als een antichambre van Frankrijk, en Brussel als een 'Petit Paris'.³⁷ Vanuit België konden

35. GODDEERIS, "Belgique - Terre d'Accueil", 273-274 e.a. De andere belangrijke 'leverancier' van Poolse vluchtelingen was Engeland.

36. H. REITER, *Politisches Asyl im 19. Jahrhundert. Die deutschen politischen Flüchtlinge des Vormärz und der Revolution von 1848/49 in Europa und den USA*, Berlin, 1992, 92.

37. Zie hiervoor ook herhaaldelijk in de catalogus van Brussel, *kruispunt der culturen* (b.v. de inleiding blz. 15 van Robert HOOZEE, die in 1997 ook de tentoonstelling *Parijs-Brussel/Brussel-Parijs* maakte). Het beeld bestond zelfs nog in de twintigste eeuw, b.v. bij

vluchtelingen de ontwikkelingen in Parijs – zowel het overheidsbeleid als de activiteiten van andere ballingen – op de voet blijven volgen, en er zelfs nog een actieve rol in spelen via pers of persoonlijke aanwezigheid. Enkele Polen in België, zoals Henryk Kałusowski, Ludwik Ozeasz Lubliner, Wincenty Tyszkiewicz en na de opstand van 1863 b.v. Aleksander Guttry en Zygmunt Miłkowski verbleven regelmatig enkele weken in Frankrijk, b.v. om deel te nemen aan het ballingenparlement in de jaren 1830 of aan de redactievergaderingen van het blad *Niepodległość* in de jaren 1860.

3.2. Economische pull-factoren

In de *longue durée* vormen de centrale ligging en specifiek in de negentiende eeuw het nabuurschap bij Frankrijk belangrijke verklaringen voor de attractiviteit van België bij vluchtelingen. Maar uiteraard zijn er nog andere pull-factoren die ons land van Frankrijk en andere asiellanden onderscheiden. Ik breng hen samen in een tweede groep (naast de geografische of geo-culturele): de economische. Het klassieke onderscheid tussen politieke en economische migranten is inderdaad verre van absoluut. Mensen die zich als politieke vluchtelingen profileerden, waren soms om sociaal-economische redenen uit hun vaderland gevlucht. Alexandre Dumas en Eduard Douwes-Dekker zijn b.v. beiden naar België geëmigreerd om aan hun schuldeisers te ontsnappen. Anderen kwamen in België terecht vanuit meer constructieve motieven, de Pool Leopold Teyszerski b.v. was een handelsreiziger in dienst van een firma uit Reims, die vanaf 1844 zeer regelmatig in België verbleef en er zich na verloop van tijd definitief vestigde.³⁸ Belgische pull-factoren die op het eerste gezicht politiek van aard lijken, zijn in feite economisch. Van de ca. zeventig Poolse officieren in het Belgisch leger wordt vaak geschreven dat zij in dienst traden vanuit een politieke motivatie (met name om zich

Zbigniew Florczak, een Poolse DP (zie voetnoot 46) die van 1945 tot 1949 in België verbleef en daar in de jaren 1960 zijn memoires over schreef: Zbigniew FLORCZAK, *Podróż na horyzonty*, Warszawa, 1966, 55. Uiteraard droegen er naast gemeenschappelijke taal en relatief korte afstand nog andere factoren bij tot dit beeld. Niet onbelangrijk zijn b.v. de politieke betrekkingen tussen beide landen: de Belgische diplomatieke en militaire afhankelijkheid van Frankrijk en de Franse 'infiltratie' in dynastie en bestuur (de Belgische koningin Marie-Louise en defensie-minister Chazal waren b.v. van Franse afkomst). Ook de bijna permanente Franse aanwezigheid – waaronder ballingen – in België was mee verantwoordelijk voor dit gevoel.

38. Zie zijn individueel dossier bij de vreemdelingenpolitie (nr. 71 055) op het Algemeen Rijksarchief te Brussel.

militair voor te bereiden op een nieuwe opstand of zelfs om een oorlog op Europese schaal uit te lokken). Het vijftal hoge officieren misschien uitgezonderd, lieten zij zich echter uitsluitend leiden door de aantrekkelijke soldij en de grote bestaanszekerheid.³⁹ Ook buitenlandse studenten, van wie sommigen om politieke redenen gevlucht waren of zich tijdens hun studies politiek engageerden, kozen België uit om economische redenen, met name zijn industriële voorsprong en zijn geavanceerd technisch onderwijs.⁴⁰

Een zeer belangrijke factor die België zeker de eerste decennia na de onafhankelijkheid attractief maakte voor migranten, waren zijn lage prijzen. België was merkbaar goedkoper dan de buurlanden. De Rus Aleksander Herzen meldde dat het leven er twee keer goedkoper was dan in Engeland, en zijn landgenoot Annenkov kocht in België Franse boeken zelfs aan een derde van de prijs.⁴¹ De Pool Karol Różycki bevestigde dit haast uitzonderlijk ogend beeld: na een maaltijd van twee frank in het Brusselse *Hôtel de Suède* reageerde hij dat een gelijkaardig diner in Parijs zes frank gekost zou hebben.⁴² Verarmde Engelse edellieden kwamen speciaal naar het goedkopere België (en vestigden zich o.a. in 'Bruges la morte') om hun rang en klasse niet te moeten opgeven.⁴³ De Poolse priester Aleksander Jełowicki, die in 1835 door België reisde, beschrijft het land met vier adjectieven: vlak, rijk, een perfect akkerland en zeer goedkoop.⁴⁴ Het lijdt geen twijfel dat deze lagere prijzen een rol speelden in de keuze van een (nieuwe) verblijfplaats.

De twintigste-eeuwse economische pull-factoren verschilden inhoudelijk sterk van de negentiende-eeuwse, maar waren nog doorslaggevend in de invulling van de Belgische attractiviteit. België maakte deel uit van de West-Europese magneet voor

39. GODDEERIS, "Belgique - Terre d'Accueil", 302 en 304-305.

40. Over buitenlandse studenten bestaat veel literatuur, vaak telkens over één nationale groep aan één bepaalde instelling. De plaats ontbreekt voor een uitvoerig overzicht. Bovenstaande stelling wordt gestaafd door het kwantitatieve onderzoek van J. HULEWICZ, *Studia Polaków w Uniwersytecie w Liège w latach 1880-1914 - De iuvenibus Polonis Leodii a. 1880-1914 studiosis*, Kraków, 1969.

41. Vladimir RONIN, "Tussen oorlog en hervormingen. Russen in België 1815-1861", in: Emmanuel WAEGEMANS (ed.), *Het land van de Blauwe Vogel. Russen in België*, Antwerpen, 1991, 51 en 37.

42. Lelewel, *Listy Emigracyjne*, II 119 (11.4.1837).

43. Jean STENGERS, *Émigration et immigration en Belgique au XIXe et au XXe siècles*, Bruxelles, 1978, 72.

44. Aleksander JEŁOWICKI, *Moje wspomnienia*, Warszawa, 1970 [oorspr. uitg.: Paryż, 1839], 337.

vreemdelingen, waaronder ook vluchtelingen – het onderscheid tussen economische en politieke migranten vervaagde nog meer. Wel gaf de economie België niet meer een aparte specificiteit zoals in de negentiende eeuw (alhoewel de mijnen toch nog voor een eigen karakter zorgden). Ook zijn het niet zozeer objectieve kenmerken die de aantrekkelijkheid bepaalden, maar trachtten de Belgische autoriteiten de migratiestromen nu zelf te sturen. Zij lieten zich hierbij uitsluitend door economische factoren leiden, ook wat politieke vluchtelingen betreft. F. Caestecker toont duidelijk aan dat het naoorlogse vluchtelingenbeleid zich ondanks enkele privileges als het apart statuut en de conventie van Genève, niet fundamenteel onderscheidt van het vreemdelingenbeleid.⁴⁵ Vluchtelingen werden pas opgevangen als zij in de nationale economie ingeschakeld konden worden: zogenaamde “Displaced Persons”⁴⁶ vlak na de Tweede Wereldoorlog b.v. in de kolenslag, en Oost-Europese vluchtelingen vanaf het einde van de jaren 1950 in de hoogconjunctuur. Na 1980 waren het vooral economische redenen die het vluchtelingenbeleid verstrengden, zoals de crisis en het overschot op de arbeidsmarkt, al hebben de stijgende vluchtelingencijfers, veroorzaakt door o.a. de val van de Berlijnse muur en de migratiestop in 1974 (waardoor vreemdelingen alleen nog via politiek asiel het verblijfsrecht kunnen verkrijgen), hier ook mee te maken.

4. BELGIË ALS UITGAVECENTRUM VOOR VLUCHTELINGEN

Al deze stellingen – de zekere mate van attractiviteit van België voor (politiek actieve) ballingen; de weerlegging dat zijn gastvrijheid of liberaal stelsel daarvoor verantwoordelijk is; en het belang van geografische en economische pull-factoren – kunnen, opnieuw vanuit de *longue durée*, toegepast worden op en gestaafd worden met een specifiek geval van Belgische attractiviteit: zijn rol als uitgavecentrum voor vluchtelingen.

In het jonge België vond er inderdaad een bloeiende drukkersactiviteit plaats. In de jaren 1830 en vooral 1840 werden er tal van goedkope Franse piratenuitgaven gemaakt. Na 1851 promoveerde

45. Frank CAESTECKER, *Vluchtelingenbeleid in de naoorlogse periode*, Brussel, 1992, 21.

46. De term “Displaced Person” (DP) wordt gebruikt voor de hoofdzakelijk Oost-Europese vluchtelingen die tijdens de Tweede Wereldoorlog naar het Westen, vooral Duitsland en Italië, waren gedeporteerd of gevlucht en na 1945 niet meer naar hun (vaak communistisch) vaderland wilden terugkeren.

de antibonapartistische emigratie Brussel tot een belangrijk uitgeavecentrum van schrijvers als Hugo, Proudhon en Zola.⁴⁷ Ook in de Poolse ballingenpublicistiek nam België een grote plaats in. In de eerste vijftien jaar van de Grote Emigratie (de periode 1831-1845) werden er ruim honderd Poolse periodieken in de migratie uitgegeven. Het merendeel daarvan verscheen in Frankrijk, maar België kwam op een verrassende tweede plaats: er verschenen meer Poolstalige bladen dan in b.v. Engeland, Zwitserland of de Duitse staten.⁴⁸ Ook tijdens en na de januari-opstand van 1863-1864 werden verscheidene Poolse kranten in België gedrukt, al waren het er minder dan in de jaren 1830 en 1840. Ongeveer tegelijk werd in Brussel *Le Nord* gedrukt, een blad dat door de tsaar werd gesubsidieerd en propaganda moest maken voor het Romanov-regime.⁴⁹ België was dus een knooppunt voor zowel tsaristische als Pools-nationalistische propaganda in het Westen. Deze reputatie kwam zelfs de sultan ter ore. In 1866 trokken Ottomaanse gezanten naar de publicist Zygmunt Miłkowski met de vraag een tijdschrift op te richten dat de Sublieme Poorten moest verdedigen in het Westen. Miłkowski verhuisde om die redenen van Belgrado naar Brussel.⁵⁰ Het tijdschrift is er uiteindelijk niet gekomen, maar toch is het typisch dat België voor dit project was uitgekozen.

De klassieke verklaringen voor België's belang als uitgeavecentrum zijn enerzijds het beleid van Willem I, die het maken van (illegale) reproducties had gestimuleerd, en anderzijds de persvrijheid na 1830.⁵¹ Voor de Franse ballingen lijkt die uitleg te volstaan: zij gaven in Brussel inderdaad werken uit die in hun vaderland verboden waren. Dat Poolse vluchtelingen in België kwamen drukken omwille van de vrijheid van het woord, wordt evenwel tegengesproken door de spreiding van Poolse drukkerscentra in Europa. In Engeland, waar niet één wet tegen de vreemdelingen was uitgevaardigd, verschenen er minder Poolse bladen dan op het continent. Alleen bladen die niet meer in Parijs en Brussel gedrukt mochten worden, zoals de *Demokrata Polski* na 1851, verhuisden naar Londen. De meeste krantjes werden in Parijs gedrukt, ondanks het Franse restrictieve beleid. Geografische

47. Uitvoeriger hierover Marc QUAGHEBEUR, "Een toevluchtsoord voor schrijvers en filosofen", in: Robert HOOZEE (ed.), *Brussel. Kruispunt van culturen*, Antwerpen, 2000, 36-43.

48. GODDEERIS, "Belgique - Terre d'Accueil", 303-304.

49. Vladimir RONIN, "Le publicisme russe en Belgique au milieu du XIXe siècle", in: *Revue des Pays de l'Est*, XXXII/1-2 (1991), 2 e.v. *Le Nord* verscheen in Brussel van 1855 tot 1862 en van 1865 tot 1892 (in 1863 en 1864 werd het blad in Parijs gedrukt).

50. Zygmunt MIŁKOWSKI, *Od kolebki przez życie*, Kraków, 1937, III, 321.

51. QUAGHEBEUR, "Een toevluchtsoord", 40-41 en BILLEN, "Kruispunt", 21-22.

(afzetmogelijkheden) en economische (drukkosten) motieven wogen dus zwaarder door in de keuze van de vestigingsplaats dan de persvrijheid.

Deze lange-termijnfactoren verklaren eveneens dat ook in de twintigste eeuw internationale ballingenpublicaties in België van de persen rolden. In het interbellum verschenen er 31 Italiaanse periodieken in België.⁵² Na de Tweede Wereldoorlog richtten Poolse oorlogsmigranten in Brussel de BVBA *Institut d'Édition Polonaise* en de drukkerij *La Colonne* op, die o.m. periodieken uitgaven die door Polen in Londen geredigeerd werden en voor een ruimer publiek bedoeld waren dan de Polen in België alleen.⁵³ Hiermee promoveerde Brussel uiteraard niet tot het belangrijkste uitgavecentrum voor de Poolse vluchtelingen – het bleef in de schaduw staan van Parijs en Londen. Evenmin evenaarde Brussel na de oorlog de uitstraling die het had in de negentiende eeuw. Toch illustreren deze voorbeelden dat opnieuw geografische (afzetmogelijkheden) en economische (b.v. de aanwezigheid van papier; de uitgevers waren uit Duitsland weggetrokken omwille van papiergebrek) factoren de Belgische attractiviteit invulden.

5. BESLUIT

De vraag die wij ons in het begin van deze bijdrage hadden gesteld, nl. welke de motivaties waren van vluchtelingen om zich in België te vestigen en er eventueel verder aan politiek te doen, lijkt voldoende beantwoord en gestaafd. België was zowel in de negentiende als in de twintigste eeuw attractief om geo-culturele en economische redenen. Zijn voornaamste pull-factoren waren zijn ligging (tussen Frankrijk, Engeland en Duitsland én binnen het Romaanse taalgebied) en zijn gunstige economische situatie. De attractiviteit werd niet veroorzaakt door een liberale grondwet of een Belgische gastvrijheid. De grondwet heeft alleen belang in het contrast tussen het constitutionele (negentiende eeuw) of democratische (twintigste eeuw) Westen met de totalitaire vluchtelingenleveranciers. Ze heeft België echter nooit onderscheiden van

52. Anne MORELLI, *La presse italienne en Belgique, 1919-1945*, Louvain-Paris, ICHG 94, 1981, 3 (tussen 1919 en 1945).

53. B.v. de bladen *Orzeł Biały* en *Wiadomości polskie*. Zie o.a. Edmund GOLL, "Składałem 'Wiadomości' w Brukseli", in: Mirosław SUPRUNIUK, *'Wiadomości' i okolice. Szkice i wspomnienia*, Toruń, 1995, 155-160; KŁOSSOWSKI, "Polskie" en The Polish Institute and Sikorski Museum (Londen), Archief Ministerie van Defensie van de Poolse ballingenregering, 1.XII.66/12. Meer hierover in mijn proefschrift.

andere asiellanden als Engeland of Frankrijk en Zwitserland, die een gelijkaardige attractiviteit genoten omwille van parallelle factoren. De Belgische neutraliteit deed dat misschien wel, maar enerzijds werd zij zelden vernoemd als motivatie om naar België te komen, en anderzijds was ook zij geen doorslaggevende factor – niet-neutrale landen als Frankrijk en Engeland bleven attractiever.

Andere pull-factoren waren incidenteel of secundair. Sommige vluchtelingen kwamen in België terecht door specifieke omstandigheden uit de “*courte durée*” (b.v. de Expo-vluchtelingen) of door puur toeval (b.v. de Hongaarse vluchtelingen in Oostenrijk en Joegoslavië, die werden verspreid over 35 landen, waaronder België).⁵⁴ Anderen lieten zich sturen door het Belgische beleid, zowel in positieve (recruterings van DP’s) als in negatieve zin (zeker afschrikkingseffect). Nog anderen maakten deel uit van een domino of een netwerk en vestigden zich in België omdat kameraden, familieleden of politieke leiders dat hadden voorgedaan.⁵⁵ Deze factoren zijn echter niet primordiaal, en evenmin aan België inherent. Personen die de netwerken tot stand brachten, waren zelf om andere, meer intrinsieke motieven naar België getrokken. Ook het beleid was meestal een secundaire pull-factor: het was een reactie op economische factoren (arbeidstekort) of de attractiviteit zelf.⁵⁶

Dit besluit kan ook in de tegenwoordige tijd gezet worden. België is nog steeds attractief voor vluchtelingen, en de verklaringen in de *longue durée* blijven ook vandaag geldig. Ongeacht hun push-factoren in hun vaderland, trekken vluchtelingen naar Europa omwille van de economische voorsprong. Sommigen kiezen specifiek voor België omwille van de geldelijke OCMW-steun.⁵⁷

54. Frank CAESTECKER, “De opvang in 1956-1957 van Hongaarse vluchtelingen in België, een katalysator voor een liberaler vluchtelingenbeleid?”, in: *Bijdragen Navorsings- en Studiecentrum Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, XVII (speciaal nummer Hongarije) (1995), 89-103.

55. Charismatische leiders als de Poolse democraat Lelewel of de Italiaanse antifascisten Ferrari en Perrone (zie MORELLI, *La presse*, 7) trokken inderdaad nieuwe vluchtelingen naar België aan.

56. In sommige gevallen was de overheid de doorslaggevende factor in de motivatie van vluchtelingen om zich in België te vestigen (b.v. bij de recruterings van DP’s in Duitse kampen voor de Belgische mijnen). Dit is evenwel uitzonderlijk: de meeste vluchtelingen werden niet geronseld, maar kozen zelf hun toevluchtsoord.

57. Vanuit mijn ervaringen als vrijwillig tolk op het crisisopvangcentrum in Leuven en mijn contacten met andere slavisten die in de vluchtelingensector tewerk gesteld zijn, weet ik dat België hierover een reputatie heeft in landen als Slovakije en Kazachstan. De maatregel om de uitreiking van contant geld af te schaffen, die begin januari 2001 van start is gegaan, zou in

Anderen komen er terecht omwille van de centrale ligging – b.v. omdat de VS of Canada te ver liggen, of omdat ze onderschept werden in hun tocht naar Engeland. Misschien heeft Engeland zijn attractiviteit zelfs te danken aan de dominantie van het Engels.

Hoe dan ook, ook vandaag zijn andere pull-factoren van ondergeschikt belang. De vluchteling vragen of hij omwille van de Belgische gastvrijheid naar hier is gekomen, zou bijzonder arrogant zijn en verontwaardiging en woede opwekken. In de *longue durée* heeft België zijn attractiviteit te danken aan andere factoren.

combinatie met andere maatregelen wellicht effectief kunnen blijken in de reductie van de Belgische attractiviteit.